

महिला उद्योजिकांचे देशाच्या आर्थिक विकासातील योगदान

प्रा. डॉ. बी. एम. वाघमोडे

अर्थशास्त्र विभाग, एस. एस. जी. एम. कॉलेज, कोपरगाव

Corresponding Author – प्रा. डॉ. बी. एम. वाघमोडे

DOI - 10.5281/zenodo.17905912

सारांश:

“जर एखादी स्त्री सशक्त झाली, तर संपूर्ण कुटुंब, समाज आणि देश सशक्त होतो” – ही विचारधारा आज विविध क्षेत्रात दिसून येत आहे. आजच्या घडीला महिला केवळ कुटुंबपुरती मर्यादित नसून, त्या स्वतःचे व्यवसाय सुरू करत आहेत, उद्योगात पुढाकार घेत आहेत आणि देशाच्या आर्थिक विकासात मोलाचे योगदान देत आहेत. महिला उद्योजक हे भारताच्या आर्थिक प्रवाहातील एक महत्वाचे चक्र बनले आहे.

प्रस्तावना :

भारतासारख्या विकसनशील देशात आर्थिक प्रगतीचा पाया हा विविध घटकांवर अवलंबून असतो, त्यामध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे मानवी संसाधन. या मानवी संसाधनात महिलांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. आजच्या काळात महिला केवळ घराच्या चार भिंतीपुरत्या मर्यादित राहिलेल्या नाहीत, तर त्या उद्योग, व्यवसाय आणि नवकल्पनांच्या माध्यमातून समाजाच्या आणि देशाच्या आर्थिक विकासात मोलाचा वाटा उचलत आहेत. महिला उद्योजिकांमध्ये असलेली चिकाटी, संयम, कल्पकता आणि व्यवस्थापन कौशल्य हे त्यांच्या यशस्वी उद्योग व्यवसायाचे गमक ठरते. त्यांनी केवळ छोट्या व्यवसायांमध्येच नव्हे, तर मोठ्या उद्योग क्षेत्रातही आपले स्थान निर्माण केले आहे. ग्रामिण भागात लघुउद्योग, हस्तकला, अन्न प्रक्रिया, सुतीकताई, शेती पूरक उद्योग यामध्ये महिला मोठ्या प्रमाणात सहभागी होत आहेत. तसेच, शहरी भागात महिला आता

स्टार्टअप्स, IT, बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य सेवा, पर्यटन इत्यादी क्षेत्रांमध्येही अग्रेसर आहेत. सरकारच्या विविध योजनांमुळे जसे की ‘स्टार्टअप इंडिया’, ‘मुद्रा योजना’, ‘महिला उद्यमी योजना’ यामुळे महिलांना आर्थिक मदत आणि मार्गदर्शन मिळू लागले आहे. यामुळे महिला अधिक आत्मनिर्भर झाल्या आहेत व त्यांना आपल्या कल्पना प्रत्यक्षात उतरवण्याची संधी मिळत आहे. महिला उद्योजिकांचे योगदान हे केवळ आर्थिकदृष्ट्याच नव्हे, तर सामाजिकदृष्ट्याही मोठे आहे. त्या इतर महिलांना प्रेरणा देतात, रोजगार निर्मिती करतात आणि आपल्या परीघात सकारात्मक बदल घडवून आणतात. महिलांच्या उद्योगामुळे कुटुंबांचे आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते आणि शिक्षण, आरोग्य, जीवनमान यामध्येही सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. तसेच, महिला उद्योजिकांकडून सुरू होणारे व्यवसाय अनेकदा पर्यावरणपूरक, सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार आणि दीर्घकालीन टिकाव असलेले असतात. त्यामुळे महिला उद्योजिकांचे कार्य हे शाश्वत विकासाच्या दिशेने

उचललेले महत्त्वपूर्ण पाऊल मानले जाते. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर पाहता, महिला उद्योजिकांचे देशाच्या आर्थिक विकासातले योगदान हे दुर्लक्षित करता येणार नाही. त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या सुविधा, प्रशिक्षण, अर्थसहाय्य आणि सामाजिक पाठबळ दिल्यास, त्या अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शकतील आणि भारताच्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक स्तरावर पोहोचवण्यामध्ये मोठी भूमिका बजावू शकतील. अशा या महिला उद्योजिकांच्या कार्याची आणि योगदानाची दखल घेणे ही काळाची गरज आहे आणि त्यांच्या यशाची कथा देशाच्या आर्थिक प्रगतीची प्रेरणादायी कहाणी ठरते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१. महिला उद्योजिकांचे ग्रामीण व शहरी विकासातील योगदान अभ्यासणे.
२. महिला उद्योजिकांचे पर्यटन विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
३. महिला उद्योजिकांचे बचत गट विकासातील वाढ अभ्यासणे.
४. महिला उद्योजिकांचे गुंतवणूक व रोजगार निर्मिती मधील योगदानाचा आढावा घेणे.
५. महिला उद्योजिकांचे औद्योगिक विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहिते :

१. महिला उद्योजिकांचे ग्रामीण व शहरी विकासात योगदान आहे.
२. महिला उद्योजिकांचे पर्यटन विकासात मोलाचे योगदान आहे.
३. महिला उद्योजिकांचे बचत गट संख्या मध्ये वाढ होत आहे.

४. महिला उद्योजिकांचे गुंतवणूक व रोजगार निर्मिती मधील स्थान वाढत आहे.
५. महिला उद्योजिकांचे औद्योगिक विकासात योगदान आहे.

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास हा द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारित आहे. यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, अहवाल, वृत्तपत्रे, संकेत स्थळे , इत्यादीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

महिला उद्योजिकांचे आर्थिक विकासातील योगदान:

महिला उद्योजिकांचे ग्रामीण व शहरी विकासातील योगदान:

महिला उद्योजिकांचे ग्रामीण विकासातील योगदान अत्यंत मोलाचे आहे. ग्रामीण भागातील अनेक महिला स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून केवळ स्वतःचा आर्थिक सशक्तीकरण करत नाहीत, तर संपूर्ण समाजालाही प्रेरणा देतात. महिलांनी सुरू केलेले व्यवसाय जसे की दुग्धव्यवसाय, शेतीपूरक उद्योग, हातमाग, अन्नप्रक्रिया, सेंद्रिय शेती इ. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देतात. या महिला स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर करून रोजगार निर्मिती करतात आणि इतर महिलांनाही कामाची संधी उपलब्ध करून देतात. स्वयं-सहायता गटांच्या माध्यमातून त्या बचत व कर्ज व्यवस्थापन शिकतात, त्यामुळे आर्थिक शिस्त निर्माण होते. अनेक महिला आता डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून ऑनलाईन व्यवसायही करत आहेत. महिला उद्योजिकांच्या यशामुळे सामाजिक दृष्टिकोनही बदलत आहे. स्त्रियांना अधिक स्वातंत्र्य, आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमतेची जाणीव होत आहे. ग्रामीण विकासात महिला उद्योजिकांचे योगदान हे केवळ आर्थिक नसून सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाचेही

द्योतक आहे. त्यामुळे महिला उद्योजकता ही ग्रामीण विकासाची एक महत्त्वाची किल्ली ठरत आहे.

महिला उद्योजिकांनी गेल्या काही दशकांमध्ये शहरी विकासामध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. पारंपरिक व्यवसायांपासून ते आधुनिक स्टार्टअपपर्यंत, महिलांनी विविध क्षेत्रांमध्ये स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली निर्माण झालेले व्यवसाय रोजगार निर्मिती, स्थानिक उत्पादनांचा विकास, आणि सामाजिक बदल यामध्ये मोलाचे योगदान देतात. शहरी भागांतील महिला उद्योजिका शिक्षण, आरोग्य, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि सेवाक्षेत्रांमध्ये सक्रिय आहेत. त्यांनी फॅशन, फूड प्रोसेसिंग, IT, सोशल एंटरप्रायझेस अशा विविध क्षेत्रांमध्ये नावीन्यपूर्ण उपक्रम सुरू करून शहरी अर्थव्यवस्थेत नवे आयाम घडवले आहेत. त्यांच्या उपक्रमांमुळे केवळ आर्थिक विकासच होत नाही, तर इतर महिलांनाही प्रेरणा मिळते आणि त्यांच्यात उद्योजक होण्याची इच्छाही निर्माण होते. महिलांच्या उद्योगांमुळे शहरी भागात स्थानिक संसाधनांचा चांगला वापर होतो, स्वावलंबन वाढते आणि सामाजिक समावेश साधला जातो. त्यांचा दृष्टिकोन अधिक संवेदनशील व सहभागी असल्यामुळे, ते सामाजिक गरजांकडेही लक्ष देतात, जसे की महिलांचे सक्षमीकरण, पर्यावरणपूरक व्यवसाय इ. सरतेशेवटी, महिला उद्योजिका ही शहरी विकासाची एक शक्तिशाली प्रेरणा असून त्यांचे योगदान आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवर अमूल्य आहे. शासन व समाजाने या योगदानाची दखल घेऊन त्यांना अधिक संधी व पाठबळ दिल्यास शहरी विकास अधिक गतिमान होईल.

महिला उद्योजिकांचे पर्यटन विकासातील योगदान:

पर्यटन हा भारतातील महत्त्वाचा आर्थिक घटक असून रोजगार निर्मिती, सांस्कृतिक देवाणघेवाण

व प्रादेशिक विकासाला चालना देतो. या क्षेत्रात महिला उद्योजिकांचे योगदान दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यांनी केवळ पारंपरिक व्यवसायात नव्हे, तर नवकल्पनांच्या आधारे पर्यटन क्षेत्रात विविध प्रकारची उद्योजने निर्माण केली आहेत. महिला उद्योजिका होमस्टे, लोकल गाइड सेवा, हॅंडीक्राफ्ट विक्री, स्थानिक खाद्यपदार्थांचे स्टॉल्स, हॉटेल व्यवस्थापन, आणि पर्यटन आधारित कार्यशाळा इ. माध्यमातून पर्यटन क्षेत्रात सक्रीय आहेत. त्यांच्या सहभागामुळे पर्यटकांना स्थानिक संस्कृती, परंपरा व जीवनशैलीचा अनुभव घेता येतो. शहरी व ग्रामीण भागातील महिला पर्यटनाच्या माध्यमातून आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनल्या आहेत. विशेषतः ग्रामीण पर्यटन, इको-टुरिझम, ऑग्रो-टुरिझम यामध्ये महिलांचा मोठा सहभाग दिसून येतो. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील काही आदिवासी भागातील महिलांनी स्वयंपाक व हस्तकला यांचा उपयोग करून पर्यटन केंद्रे स्थापन केली आहेत. महिला उद्योजिकांचे पर्यटनातले योगदान हे केवळ आर्थिकच नव्हे, तर सामाजिक सशक्तीकरणाचे प्रतीक आहे. त्यांच्या कार्यामुळे महिला सक्षमीकरणास चालना मिळते, तसेच स्थानिक समुदायातही सकारात्मक बदल घडतो. एकंदरीत, महिला उद्योजिकांनी पर्यटन विकासाच्या क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावली असून, त्यांच्या सहभागामुळे या क्षेत्राला एक नवे रूप व दिशा मिळाली आहे.

महिला उद्योजिकांचे बचत गट विकासातील योगदान:

‘महिला उद्योजिकांचे बचत गट हे ग्रामीण आणि शहरी विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. हे गट महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवतात आणि त्यांच्यात नेतृत्वगुण विकसित करतात. बचत गटांद्वारे महिला लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, हस्तकला, अन्नप्रक्रिया, शिवणकाम यांसारख्या

उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतात. यामुळे त्यांना उत्पन्नाचा स्रोत मिळतो आणि कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होते. बचत गट महिलांना लघु कर्जे, प्रशिक्षण, आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून देतात. हे गट महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करतात, सामाजिक निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढवतात. अनेक गट सामूहिक उत्पादन व विक्री करून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला बळकटी देतात. महिलांच्या सहभागामुळे बचत गट हे केवळ आर्थिक नव्हे तर सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनले आहेत. महिला उद्योजिकांच्या माध्यमातून गावांमध्ये उद्यमशीलतेची संस्कृती वाढते, रोजगारनिर्मिती होते आणि महिला सबलीकरण घडून येते. त्यामुळे महिला बचत गट हे समावेशक विकासाचा महत्त्वाचा भाग ठरले आहेत.

महिला उद्योजिकांचे रोजगार निर्मिती मधील योगदान:

महिला उद्योजिकांचे रोजगार निर्मितीतील योगदान अतिशय महत्त्वाचे आणि व्यापक आहे. भारतासह अनेक विकासशील देशांमध्ये महिला उद्योजिकांची वाढती संख्या आर्थिक विकासाचा मुख्य भाग म्हणून ओळखली जाते. महिला उद्योजिका स्वतःच्या उद्योगांच्या माध्यमातून नवे रोजगार निर्मिती करतात, ज्यामुळे स्थानिक समुदायाला आर्थिक स्थैर्य मिळते आणि सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा होते. महिला उद्योजिकांच्या उद्योगांमध्ये लघु व मध्यम उद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तकला, सेवा क्षेत्र, तंत्रज्ञान, आणि शेतीपर्यंत विविध क्षेत्रांचा समावेश असतो. त्या केवळ स्वतःसाठी रोजगार निर्माण करत नाहीत तर अनेक लोकांना काम देतात, ज्यामुळे स्थानिक बेरोजगारी कमी होते. त्यांच्या उद्योगांमुळे कौशल्य विकासाला चालना मिळते आणि आर्थिक स्वावलंबन वाढते. महिला उद्योजिका सामाजिक बंधनांवर मात करून आर्थिकदृष्ट्या सशक्त होतात. त्या आर्थिक निर्णय

प्रक्रियेत सक्रिय होतात, ज्यामुळे घरगुती व सामाजिक विकासाला चालना मिळते. त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि पुढील पिढीला प्रेरणा मिळते. महिलांचे उद्योजकत्व सामाजिक बदलाचे माध्यम ठरते, कारण ते लैंगिक समता आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देते. सरकार आणि विविध संस्थांकडून महिला उद्योजिकांना आर्थिक मदत, प्रशिक्षण, सल्ला व मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते, ज्यामुळे त्यांच्या उद्योजकतेला गती मिळते. महिला उद्योजकत्वामुळे रोजगार निर्मिती वाढते, आर्थिक विकास होते आणि सामाजिक प्रगतीस हातभार लागतो. सारांश म्हणून, महिला उद्योजिकांचे रोजगार निर्मितीतील योगदान आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे, जे राष्ट्राच्या समृद्धीसाठी आवश्यक आहे.

महिला उद्योजिकांचे गुंतवणूक क्षेत्रातील योगदान:

महिला उद्योजिकांचे गुंतवणूक क्षेत्रातील योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी आहे. आजच्या युगात महिला उद्योजिकांनी केवळ घरच्यापुरतेच मर्यादित न राहता आर्थिक क्षेत्रातही आपले ठळक योगदान दिले आहे. त्यांनी विविध क्षेत्रांत गुंतवणूक करून उद्योग, शेअर बाजार, स्टार्टअप्स, रियल इस्टेट, आणि विविध वित्तीय योजनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावली आहे. महिला उद्योजिकांच्या गुंतवणुकीमुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. त्यांनी केवळ स्वतःसाठी नव्हे तर समाजातील इतर महिलांसाठी रोजगार निर्मिती केली आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखालील उद्योगांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे नवे मार्ग उघडले जात आहेत. महिला उद्योजिका अधिक चांगल्या प्रकारे संसाधनांचा वापर करतात आणि दीर्घकालीन फायदे मिळवण्याकडे लक्ष देतात. गुंतवणूक क्षेत्रातील महिला उद्योजिकांचे

योगदान आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सशक्तीकरणासाठीही अत्यंत उपयुक्त आहे. त्यांनी नव्या उद्योगांची सुरुवात करून, वित्तीय व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता आणली आहे. अनेक महिलांनी स्टार्टअप्समध्ये गुंतवणूक करून नवकल्पना व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आपले स्थान निर्माण केले आहे. त्यांच्या गुंतवणुकीमुळे बाजारपेठेत स्थैर्य येते, तसेच आर्थिक धोके समजून घेतले जातात. महिला उद्योजिकांच्या सहभागामुळे गुंतवणूक क्षेत्र अधिक समावेशक, विविधतापूर्ण व न्याय्य बनते. यामुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीला बळकटी मिळते, तसेच आर्थिक समतोल साधला जातो. एकूणच, महिला उद्योजिकांचे गुंतवणूक क्षेत्रातील योगदान म्हणजे आर्थिक क्षेत्राला नवे आयाम देणारे आणि समाजातील महिलांच्या सक्षमीकरणाचे सशक्त प्रतीक आहे. त्यांच्या या योगदानामुळे नक्कीच देशाची आर्थिक उन्नती आणि सामाजिक प्रगती शक्य होते.

महिला उद्योजिकांचे औद्योगिक विकासातील योगदान:

महिला उद्योजिकांचे औद्योगिक विकासातील योगदान अतिशय महत्त्वाचे आणि प्रेरणादायक आहे. आजच्या काळात महिलांनी विविध क्षेत्रात आपली प्रतिभा सिद्ध करत औद्योगिक क्षेत्राला नविन दिशा दिली आहे. त्यांनी नविन कल्पना, तंत्रज्ञानाचा उपयोग आणि व्यवस्थापन कौशल्यांच्या माध्यमातून उद्योगांच्या विकासाला चालना दिली आहे. महिला उद्योजिका उद्योग क्षेत्रात नविन रोजगार निर्माण करतात, ज्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक स्थैर्य वाढते. त्या लहान, मध्यम व मोठ्या उद्योगांच्या स्थापनेत सक्रिय भूमिका बजावतात. त्यांच्या उद्योगांमुळे ग्रामीण भागातही आर्थिक विकास होतो, ज्यामुळे त्याठिकाणी महिलांना सशक्त होण्याची संधी मिळते. औद्योगिक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग उत्पादन प्रक्रियेत नवे मापदंड निर्माण करतो. महिला उद्योजिका त्यांच्या समर्पण,

मेहनत आणि निपुणतेने उत्पादन गुणवत्तेत सुधारणा करतात. तसेच, त्या ग्राहकांच्या गरजा लक्षात घेऊन नव्या उत्पादने व सेवा विकसित करतात, ज्यामुळे बाजारपेठ विस्तारते. महिला उद्योजिका समाजातील अनेक सामाजिक समस्या जसे की महिला सशक्तीकरण, गरिबी निर्मूलन आणि शिक्षण प्रसार यांवर काम करतात. त्या उद्योजकतेच्या माध्यमातून महिलांना आत्मनिर्भर बनवून समाजातील लैंगिक समतेचा संदेश देतात. शासन आणि विविध संस्थांनी महिला उद्योजकांसाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली आहे, ज्यामुळे त्यांचा उद्योग वाढत आहे. महिला उद्योजिकांचे हे योगदान केवळ आर्थिक विकासापुरते मर्यादित नाही, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीसाठीही आधार आहे. अशा प्रकारे, महिला उद्योजिका औद्योगिक विकासाच्या प्रवाहाला गतिमान करून देशाच्या प्रगतीत मोठे योगदान देत आहेत. त्यांच्या प्रेरणादायी कार्यामुळे सामाजिक बदल घडत आहेत आणि उद्योजकतेची नवी परिभाषा तयार होत आहे.

महिला उद्योजिकांपुढील प्रमुख आव्हाने व त्यावरील उपाय:

आजच्या काळात महिला सर्वच क्षेत्रात पुढे जात आहेत. उद्योगक्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. अनेक महिला स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून समाजात आपले स्थान निर्माण करत आहेत. मात्र, अजूनही महिला उद्योजिकांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ही आव्हाने केवळ आर्थिकच नसून सामाजिक, मानसिक व कौटुंबिक पातळीवरही असतात. खाली महिला उद्योजिकांपुढील काही प्रमुख आव्हाने व त्यावरील उपाय दिले आहेत.

प्रमुख आव्हाने:

१. **भांडवलाची कमतरता:** महिलांना व्यवसायासाठी आवश्यक असणारे भांडवल मिळवणे कठीण जाते. बँका व वित्तसंस्था कधीकधी महिलांच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवत नाहीत. यामुळे व्यवसाय सुरू करण्यासाठी भांडवल मिळवणे मोठे आव्हान ठरते.
२. **कौटुंबिक जबाबदाऱ्या:** महिलांवर घर, मुले, वृद्ध पालक अशा अनेक जबाबदाऱ्यांचे ओझे असते. यामुळे त्या व्यवसायावर संपूर्ण लक्ष केंद्रित करू शकत नाहीत.
३. **समाजाचा दृष्टिकोन:** अजूनही काही भागात महिलांनी व्यवसाय करणे म्हणजे 'पुरुषी काम' असे मानले जाते. त्यांच्या निर्णयक्षमता किंवा नेतृत्वावर प्रश्नचिन्ह उभे केले जाते.
४. **मार्केटिंग व तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव:** अनेक महिला चांगले उत्पादन तयार करतात, पण मार्केटिंग, डिजिटल माध्यमे, ब्रँडिंग या बाबतीत त्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळत नाही.
५. **नेटवर्किंगची मर्यादा:** उद्योग व्यवसायात संपर्काचे मोठे महत्त्व आहे. महिलांसाठी व्यावसायिक नेटवर्क तयार करणे हे आव्हानात्मक असते कारण सामाजिक आणि सांस्कृतिक बंधने त्यांना मर्यादित ठेवतात.

उपाय:

१. **महिला विशेष वित्तीय योजना:** सरकार व खासगी संस्था महिलांसाठी विशेष कर्ज योजना राबवत आहेत. त्यांची माहिती घेऊन त्याचा लाभ घेणे आवश्यक आहे. मुद्रा योजना, महिला उद्यम निधी इत्यादी योजना उपयोगी ठरू शकतात.
२. **कौशल्यविकास प्रशिक्षण:** व्यवसाय चालवण्यासाठी लागणारे व्यवस्थापन, तंत्रज्ञान, मार्केटिंग यांचे प्रशिक्षण दिल्यास महिलांचा

आत्मविश्वास वाढतो. अशा प्रशिक्षण कार्यक्रमात महिलांनी सहभागी होणे गरजेचे आहे.

३. **मेंटरशिप व मार्गदर्शन:** अनुभवी उद्योजक महिलांचे मार्गदर्शन मिळाल्यास नवीन महिलांना योग्य दिशा मिळते. मेंटरिंग नेटवर्क उभारणे हे महत्त्वाचे आहे.
४. **कौटुंबिक व सामाजिक पाठबळ:** कुटुंबीयांनी महिलांच्या व्यवसायविकासासाठी पाठिंबा देणे अत्यंत आवश्यक आहे. समाजानेही महिलांना उद्योजक म्हणून स्वीकारायला हवे.
५. **महिला उद्योजिकांचे नेटवर्किंग प्लॅटफॉर्म:** महिला उद्योजिकांसाठी विशेष व्यावसायिक समूह, नेटवर्किंग इव्हेंट्स, व्यावसायिक संघटना तयार केल्या पाहिजेत ज्यातून त्या एकमेकींच्या संपर्कात येतील.

निष्कर्ष :

आजच्या आधुनिक युगात महिला केवळ कुटुंबव्यवस्थेपुरती मर्यादित न राहता विविध क्षेत्रांमध्ये आपले अस्तित्व प्रस्थापित करत आहेत. त्यातही उद्योग क्षेत्रात महिलांनी आपला ठसा उमठवून देशाच्या आर्थिक विकासात मोलाचा वाटा उचलला आहे. पारंपरिक व्यावसायिक दृष्टिकोनातून दूर जाऊन अनेक महिला लघु, मध्यम तसेच मोठ्या उद्योगांत यशस्वीपणे पुढे जात आहेत. त्यामुळे महिला उद्योजिकांचे योगदान हा केवळ सामाजिक परिवर्तनाचा भाग नसून तो देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा स्तंभ बनला आहे. महिला उद्योजिकांमुळे अनेक नवीन व्यवसाय आणि स्टार्टअप्स उदयास आले आहेत. त्यांनी ग्रामीण व शहरी भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या आहेत. यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली आहे. विशेषतः लघुउद्योग, हस्तकला, अन्न प्रक्रिया, शिक्षण, आरोग्यसेवा, ई-कॉमर्स आणि माहिती तंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रांत महिलांचे योगदान लक्षणीय

आहे. महिलांनी स्थापन केलेल्या उद्योगांमुळे स्थानिक उत्पादनांना चालना मिळाली असून 'मेक इन इंडिया' सारख्या उपक्रमांना बळ मिळाले आहे. महिला उद्योजिका ही फक्त नवे उद्योग निर्माण करणाऱ्या व्यक्ती नसून त्या सामाजिक जबाबदारीही पार पाडतात. त्यांनी आपल्या उद्योगांद्वारे इतर महिलांना सक्षम बनवले आहे. स्वयंरोजगार, प्रशिक्षण, महिला सक्षमीकरण यांसारख्या माध्यमांतून त्यांनी इतरांना प्रेरणा दिली आहे. यामुळे देशातील आर्थिक विकासासोबत सामाजिक समतोल साधला जात आहे. सरकारतर्फे महिला उद्योजिकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना राबवण्यात येतात. जसे की मुद्रा योजना, स्टार्टअप इंडिया, महिला उद्योजिका योजना, अन्नप्रक्रिया मंत्रालयाची सहायता, अशा विविध शासकीय योजनांमुळे महिलांना भांडवल, प्रशिक्षण आणि मार्केटिंगसाठी मदत मिळते. या योजनांचा लाभ घेत महिलांनी आपली व्यावसायिक स्वप्ने साकार केली आहेत. महिला उद्योजिकांच्या कार्यामुळे देशातील जीडीपी वाढीस हातभार लागतो. त्यांचे निर्णयक्षमता, व्यवस्थापन कौशल्य, दूरदृष्टी आणि सामाजिक जाण हे गुण व्यवसाय वृद्धीस उपयुक्त ठरतात. महिलांची आर्थिक स्वावलंबनाची प्रक्रिया म्हणजेच देशाच्या आर्थिक विकासाची प्रक्रिया आहे. महिला जेव्हा उद्योजिका बनतात तेव्हा त्या केवळ स्वतःच नाही, तर आपल्या परिवाराला, समाजाला आणि देशालाही सक्षम बनवतात. शेवटी, असे म्हणता येईल की महिला उद्योजिकांचे योगदान केवळ आकड्यापुरते मर्यादित नाही, तर त्यामध्ये एक व्यापक सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन सामावलेले आहे. भविष्यात महिला उद्योजिकांचा सहभाग अधिक वाढविण्यासाठी समाजातील रूढीवादी विचारसरणी दूर करून, महिलांना समान संधी, संसाधने आणि संरक्षण देणे

आवश्यक आहे. कारण आर्थिकदृष्ट्या सक्षम महिला म्हणजे सक्षम राष्ट्र. म्हणूनच, महिला उद्योजिकांचे प्रोत्साहन, सक्षमीकरण आणि विकास हे देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी अनिवार्य घटक आहेत.

संदर्भसूची :

१. देशपांडे, म. ए. (२०१७), भारतातील महिला उद्योजकता: एक अभ्यास. पुणे: प्रगती प्रकाशन.
२. जोशी, क. पी. (२०२०), महिला सशक्तीकरण व आर्थिक विकास. औरंगाबाद: स्नेहल प्रकाशन.
३. भारतीय लघु उद्योग विकास बँक (SIDBI). (२०१९), महिला उद्योजकता विकास अहवाल.
४. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस (NSSO). (२०२१), भारतातील महिला उद्योजकता संदर्भातील सर्वेक्षण अहवाल.
५. विश्व बँक (World Bank), (२०२०), महिला उद्योजक आणि आर्थिक समावेशन.
६. कृष्णा, एस. (२०१८), ग्रामीण भागातील महिला उद्योजकता: समस्या व संधी, भारतीय समाजशास्त्र पत्रिका, खंड ४५, अंक २, पृष्ठ ११२
७. महिला व बालविकास मंत्रालय, भारत सरकार- (२०२२), महिला सक्षमीकरणासाठी योजनांचा आढावा.
८. फिककी लेडीज ऑर्गनायझेशन (FICCI FLO). (२०२१), महिला उद्योजकतेचा भारतातील प्रभाव.
९. पाटील संजना, (२०१९), मराठवाड्यातील महिला उद्योजक: एक क्षेत्रीय विश्लेषण, औरंगाबाद विद्यापीठातील पीएच.डी. प्रबंध. युनेस्को. (२०१८), महिला शिक्षण आणि उद्योजकतेमधील सहभाग.